

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У ПОЛТАВСЬКІЙ І ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ І ЇХ ВІДБИТТЯ В ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ ЕПОХИ СТОЛИПІНСЬКИХ РЕФОРМ

Так звані «непривілейовані» стани, до яких належали селяни й козаки, становили на межі XIX – XX століть переважну більшість населення Полтавської й Чернігівської губерній. Саме від позиції цієї категорії мешканців краю залежали суспільно-політична стабільність, розвиток сільського господарства й суміжних з ним галузей економіки країни. Вивчення правового становища селян і козаків Лівобережної України на рубежі 2-х століть дає можливість краще зрозуміти мотиви їх поведінки на тому чи іншому історичному етапі, зокрема, їх участь в аграрних заворушеннях 1902 та 1905 – 1907 років.

З урахуванням трансформаційних процесів, які відбуваються в умовах формування в нашій країні повноцінних ринкових відносин, важливо проаналізувати еволюцію майнових прав і свобод трудящих мас наприкін-

ці XIX – на початку XX століть. Стосовно цього територія Лівобережної України була специфічним економіко-аграрним регіоном Російської імперії, де мешкала особлива соціальна група населення, відома за тогочасною офіційною термінологією як «малоросійські козаки». Ще одним чинником, який значною мірою впливав на рівень тих чи інших прав та свобод безпосередніх товаровиробників, була фактична відсутність тут такого громадського утворення, як община; в усякому разі її функції у сфері поземельних відносин суттєво відрізнялися від аналогічних повноважень на території центральних губерній Росії. Усе наведене дає певні підстави говорити про актуальність теми та її суспільно-політичний інтерес, тим більше, що аналіз особливостей правового становища селян і козаків лівобережних губерній здійснюватиметься на такому

переломному з багатьох боків етапі, як столипінська аграрна реформа.

В історичних наукових дже-релах спеціальних досліджень з цієї проблематики немає. Правда, можна вказати на роботи, де висвітлювалися лише окремі аспекти правового становища селян і козаків, які вивчалися попередніми поколіннями вітчизняних і закордонних істориків. Загалом же автори історичних розвідок, аналізуючи правове становище непривілейованих станів Лівобережної України, ведуть мову про загальні риси відповідних прав і свобод українців, росіян та інших етнічних груп, не виокремлюючи при цьому особливостей Полтавської й Чернігівської губернії. Можемо підкреслити, що практично жоден дослідник не звертав суттєвої уваги на ці особливості. Але вони ж були, про що свідчать, зокрема, дисертація О.М. Коросташова [10] та О.В. Клименка [9], на сторінках яких йшлося про специфічність правового регулювання цивільних відносин у Полтавській та Чернігівській губерніях у першій половині XIX ст.

Скасування кріпосного права й відповідні реформування правового становища колишніх удільних (1863 р.) і державних (1866 р.) селян суттєво змінили права й обов'язки досліджуваних

нами категорій населення. Проте окремі особливості все ж залишилися, підтвердженням чого була публікація у 1861 р. окремого для Полтавської, Чернігівської й частини Харківської губерній «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» [14].

Зазначений факт є загальновідомим. Що ж стосується відбиття специфіки Полтавської й Чернігівської губерній у законодавчих актах епохи столипінських реформ та його значення для функціонування індивідуального селянського господарства, то ця проблема належить до прогалин, так званих «білих плям». Зробити свій внесок у ліквідацію цієї прогалини і є завданням, яке ставить перед собою автор даної статті.

Статистика народонаселення свідчить, що в 1867 р. на території цих 3-х губерній Лівобережної України мешкало 4 508 782 особи, яких тогочасна влада відносила до такої категорії «сільські стани». Основна група людей (60 %) перебувала в підпорядкуванні Міністерства державних маєтностей; осіб, які позбулися кріпосної залежності, було значно менше – 1 717 949 (38, 1%). Зовсім незначну групу (близько 5%) складала колишні удільні селяни, колоністи, військові обивателі, однодворці та інші групи мешканців села. Зага-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

лом ця категорія населення становила 95, 0 % усього населення Лівобережної України (4 743 982 особи) [22, с. 84, 85]. До сільських станів, які перебували у відомчому підпорядкуванні Міністерства державних маєтностей, належала й така група дрібних товаровиробників, як козаки, які, власне, і складали, як говорилося, основну масу цих сільських станів у Полтавській і Чернігівській губерніях. На межі XIX – XX століть у Полтавській губернії, наприклад, козаків нараховувалося 1 153 398 осіб (37,9%), тоді як колишніх поміщицьких селян – 895 998 (29,4%). Третє за чисельністю місце посідали казенні селяни – 306 244 особи (10,1%). Далі йдуть: відпускні й запасні чини – 277 757 осіб (9,1 %), міщани й цехові – 215 707 осіб (7,1 %) і т. д. Що стосується Чернігівської губернії, то на її території козаків мешкало менше, ніж колишніх поміщицьких селян – відповідно 25, 2 % і 34, 8%. Державних і казенних селян загалом було 14, 8 %, тоді як міщан – 13,2 % [23, с. 214 - 215]. Саме наявність козаків, які, як відомо з історії України XVII – XVIII століть були основною силою в боротьбі з централізаторською політикою російського царизму, значною мірою визначила вищезгадані особливості на території колишньої Гетьманщини. Навіть після уніфікації російського зако-

нодавства й поширення в середині XIX ст. на територію Полтавської й Чернігівської губерній імперського законодавства, козаки, як і раніше, продовжували володіти своїм майном, включаючи й земельні угіддя, на підставі приватної власності [16, с. 69]. Як писали чиновники зазначеного Міністерства в 1888 р., «малоросійські козаки володіли на праві власності землями, успадкованими від предків, але продавати їх могли лише особам свого звання» [8, с. 18].

Загалом же особливі для Полтавської й Чернігівської губерній положення, зафіксовані у «Зводі законів цивільних» у редакції 1842 р., що майже без змін діяли до початку XX ст., містилися у 53 із 4105 статей. При цьому 47 із них повністю були присвячені врегулюванню відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях, у 4-х статтях (398, 521, 654, 655) перша частина мала застосування на території Російської імперії в цілому, тоді як 2-га частина застосовувалася тільки в названих губерніях. Проаналізувавши характерні для Лівобережжя норми російського законодавства про стани, О.М. Коросташов дійшов висновку, що 21 стаття цього Зводу містила норми, що стосувалися безпосередньо Полтавської й Чернігівської губерній (4 статті) або окремих верств «Малоросії» (17 ста-

тей) [8]. Відповідні статті регулювали на Лівобережжі права й обов'язки подружжя, особисті й майнові права й обов'язки батьків і дітей, опіку й піклування, порядок оформлення цивільно-правових документів, право власності, зобов'язальне й спадкове право у середовищі як козаків, так і селян.

Що ж до законодавства епохи столипінських реформ, то найповніше особливий статус розглядуваних губерній виявився відбиттям у «Законі про зміни й доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння», ухваленого Державною думою в 1910 р., дія якого поширювалась на губернії й повіти європейської частини імперії. У ньому згадуються губернії, на території яких діяло так зване «Малоросійське положення» щодо осіб, які в 1861 р. позбулися кріпосної залежності. У даному випадку йшлося про заборону в межах одного повіту зосереджувати в одних руках шляхом купівлі або прийняття у виді подарунку надільну землю розміром понад 6 душових, вищих або вказних наділів [5, с. 752].

В іншому законі ухваленому Державною думою в 1911 р. під назвою: «Положення про землеустрій», який можна вважати вінцем столипінської аграрної реформи, в окремих статтях узаконено конкретні Полтавська й

Чернігівська губернії як специфічний регіон Російської імперії. Лівобережна Україна у складі цих губерній згадується в цьому Положенні у зв'язку з переліком землевпорядкувальних робіт, передбачених відповідним законодавством [15, с. 456]. Головним мотивом згадки законодавцем цих 2-х губерній була наявність у них значних площ дрібного землеволодіння й черезсмужжя, які були прямим наслідком традиційного землекористування. На цю обставину свого часу звертав увагу головний столипінський землевпорядник О. Кофод [11, с. 118]. До видання Положення про землеустрій, яке вступало у дію 15 жовтня 1911 р., черезсмужні ділянки, що знаходилися в колективній власності, могли бути зведені у відруби виключно шляхом згоди всіх їх власників, чого на практиці досягнути було майже неможливо.

Про соціально-економічне забезпечення цього пункту Положення говорить те, що з 4,5 млн. десятин території Полтавської губернії близько 1,8 млн. десятин перебували у спільному володінні, хоча й у більшості випадків у формальному. [4, с. 257]. А це означало, що окремих землекористувачів дотримуватися спільної сівовозміни, а значить, і спільної толоки. Черезсмужжям вважалося

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

розташування ділянки, коли земля одного власника межувала з ділянкою іншого, або ж була вкраплена у вигляді невеликого шматка всередині чужої території. Згідно з Положенням «Про землеустрій» відтепер через-смужні землі, незважаючи на те, кому вони належали (привілейованим чи непривілейованим станам), могли бути розмежовані на відрубні ділянки примусово. Якщо одна зі сторін заперечувала проти цього, землеустрій здійснювався за умови дотримання таких принципів: (1) наявність висновку місцевої землевпорядкувальної комісії про те, що розмежування провести неможливо без включення відповідної ділянки в загальний масив земель, що підлягали розмежуванню; (2) власників земель, які виявили бажання здійснити відповідне розмежування, повинно бути більше половини всіх землекористувачів.

Цей новий закон передбачав необхідність поділу спільних угідь селян і поміщиків за наявності клопотання про розмежування навіть однієї зі сторін. При поділі спільних вигонів частка кожної зі сторін визначалася на підставі викупних документів або актів про землеустрій, а за їх браком спільний вигін ділився порівну. Таким чином, «Положення про землеустрій» від 29 травня 1911 р. поширював правила,

що діяли в Полтавській і Чернігівській губерніях на всі землі, включаючи й угіддя привілейованих станів.

Була ще одна характерна риса «Положення про землеустрій», що прямо стосувалася Лівобережної України. У даному випадку йдеться про скасування станового характеру козацьких спадкових земель і поширення на них загальних цивільних законів. Наслідком цієї норми права було зрівняння в податках земель козацьких з приватновласницькими. На практиці це означало оподаткування не громади, як було раніше, а кожного землевласника окремо. У зв'язку з різким зростанням кількості окладних листів податкова інспекція в 1913 р. ухвалила рішення про встановлення спеціальної посади збирачів казенних і земських податків з розрахунку одна особа на волость [3, с. 39].

Своєрідні для Лівобережної України норми тих чи інших цивільно-правових актів значною мірою обумовлювалися специфічною для цієї території формою сільської громади. Дослідники аграрних відносин (як вітчизняні, так і російські) найчастіше залишають поза увагою наявність принципових відмінностей між російською общиною та її українським аналогом, результатом чого нерідко виступають суттєві неточності, а інколи й по-

милкові висновки щодо реалізації столипінського законодавства як у цілому по Україні, так і в Полтавській та Чернігівській губерніях, зокрема. Наприклад, у «Радянській енциклопедії історії України» говориться, що на Лівобережжі з общини вийшли 16,5 % селян [12, с. 216], тоді як в «Історії Української РСР» названо іншу цифру – 20, 5 % [7, с. 195, с. 75]. Подібна інформація без необхідних при цьому пояснень може бути підставою для хибного у своїй основі висновку про більш успішну приватизацію селянських надільних земель у центральних губерніях Росії, порівняно з Лівобережною Україною, адже в центрально-чорноземних губерніях, за підрахунками М.С. Симонової, з общини вийшли 29, 9 % селян [21, с. 33]. Говорячи про особливість селянської громади на Лівобережжі, слід мати на увазі існування 3-х зовсім різних за своєю суттю історичних типів общини: кровно-спорідненої, землеробської й общини-марки. Остання, на думку О.В. Островського, закономірно змінює землеробську, бо саме її утвердження супроводжується припиненням функціонування механізму перерозподілу орної землі. Як наслідок – вона перетворюється на власність окремих родин, хоча інші види сільськогосподарських угідь залишаються ще в колективному во-

лодінні [13, с. 171]. Із цієї точки зору подвірне землеволодіння, яке в 1905 р. на Полтавщині охоплювало 85, 4 % селянських дворів, а на Чернігівщині – 46,3 % [25, с. 63], було не чим іншим, як останньою стадією розвитку громади.

Що ж до центральних губерній Росії, то панування общинної форми землеволодіння з періодичним перерозподілом – ріллі (один раз на 24 роки) – було звичайною справою. Це дає підстави вести мову про наявність тут у роки столипінських реформ другого з вищезгаданих типів общини. Суттєва відмінність українського варіанту общини від російського давала підстави деяким авторитетним дослідникам заявляти свого часу про те, що в українських губерніях фактично немає такого суспільного утворення, як община. Ось декілька свідчень. У 1917 р. земський агроном М.В. Рклицький писав: «Особливість Полтавської губернії в тому, що надільної землі тут менше, ніж власної. Так, надільної землі тут всього 770 тис. десятин, або четверта частина площі всього дрібного землеволодіння. А оскільки надільна земля в Росії є головним, якщо не єдиним предметом общини, то навіть на підставі цієї інформації можна зробити висновок про незначне поширення тут громадського землево-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

лодіння. Більше того, слід мати на увазі, що й згадані 770 тис. десятин надільної землі щодо форми володіння нею фактично не є *общинними не лише з точки зору користування, а й володіння* (курсив автора – Д.С.). Як видно з архівів, які зберігаються в губернській земській управі, ще в 1861 р., тобто при наділенні селян орною землею, їх угіддя в усіх повітах фігурували як подвірньо-спадкові, тобто назавжди закріплені за домогосподарями. Фактично громадське землеволодіння охоплювало всього 135 тис. десятин усіх сільськогосподарських угідь Полтавської губернії. Це в основному сінокоши, вигони і ліси» [18, с. 9].

Общинна форма землеволодіння на Лівобережній і Правобережній Україні в 1861 р. була введена, так би мовити, «згори», штучно, виключно з фіскальною метою [19, с. 65], адже принцип кругової поруки давав значно більше можливостей поповнення державної казни за рахунок податків та інших платежів [21, с. 184]. Про це писав колишній царський сановник, один з визначних авторитетів у сфері аграрних відносин кінця ХІХ– початку ХХ ст. О. Ріттих: «Багато общин існують формально, адже переділів землі там не буває» [17, с. 33]. А ось свідчення відомого знавця українських народних традицій О. Єфименко: «Український на-

род, як відомо, не має жодних схильностей до общини, більше того, він висловлюється щодо неї з яскраво вираженою *огидою ...*» [6, с. 141] (курсив автора – Д.С.). Із сучасних дослідників варто згадати П. Зайончковського, який у праці «Отмена крепостного права» констатував: «...В Україні общини не існувало й наділення землею здійснювалося подвірньо, залежно, від наявності тяглової сили». Варто також звернутися до такої ґрунтовної праці, як «Украинский народ в его прошлом и настоящем», яке побачило світ у 1916 р. Науковими редакторами цієї книги були М. Грушевський, М. Ковалевський, Ф. Корш, А. Кримський, М. Туган-Барановський та О. Шахматов. Як писав один із авторів, південноросійська община дуже відрізняється від свого великоросійського аналогу. На території України общинна форма землеволодіння явно переродилася, втративши характерні для неї властивості. Українська громада надає окремим домогосподарям повну свободу, не посягаючи на особисту власність кожного [24, с. 653].

Беручи до уваги формальність існування на Лівобережжі общини, а також те, що законом від 14 червня 1910 р. передбачалось автоматичне закріплення як приватної власності землі у тих громадах, де після 1887 р. не було загальних переділів, може-

мо зробити висновок, що після 1911 р. колективна форма власності на рілля в Полтавській губернії практично зникла, а в Чернігівській вона скоротилася значно більше зафіксованої відповідною статистикою чисельності домогосподарів, які вийшли з общини. Так, згідно з офіційними даними, з 446 876 селянських дворів Полтавщини станом на 1 січня 1915 р. звернулися до землевпорядних комісій з проханнями про відмежування своїх земель 224 081 домогосподарів, що складає 51, 1 % від усієї їх кількості. У Чернігівській губернії з 364 369 дрібних землевласників виявили бажання відокремитись від громади 84 640 (23,0 %) [2, с. 582]. Вважаємо, що є всі підстави стверджувати, що інші землекористувачі Лівобережжя не подавали відповідних заяв до землевпорядних комісій не тому, що не бажали володіти землею як приватною власністю, а тому що за тим же законом від 14 червня 1910 р. вони автоматично стали законними власниками тих наділів, якими користувалися на праві подвірно-сімейної власності впродовж останніх 24 років. Мотивація тих селян, які зверталися за допомогою до землевпорядних комісій полягала (за деякими винятками) не в приватизації землі, як це було в центральних губерніях Росії, а в бажанні позбутися черезсмузжя.

Про актуальність цієї проблеми в той час свідчить те, що окремі домогосподарі володіли своїми 5-10-ма десятинами в декількох різних місцях, інколи навіть у 15 й більше [2, с. 279].

Підбиваючи підсумки вищенаведеному, можемо зробити висновок, що Полтавська й Чернігівська губернії мали певні особливості цивільно-правових відносин не лише в середині XIX ст., про що відомо завдяки дослідженням українських істориків, а й на початку XX ст. Саме ця обставина зумовила виокремлення в столицькому законодавстві цих 2-х губерній Лівобережної України. Навіть коли б вони не були згадані в столицькому законі від 14 червня 1910 р., зміст низки його статей, а також «Положення про землеустрій» від 29 травня 1911 р., що безпосередньо стосуються тих губерній, де подвірно-сімейне землеволодіння було основною формою земельних відносин. Подальше вивчення особливостей українського типу сільської общини (громади) дасть можливість суттєво уточнити існуючі в історичній літературі стереотипи щодо ролі й значення П. Столипінського в ліквідації селянської общини на території українських губерній у цілому і в окремих історико-географічних регіонах, зокрема, на Лівобережжі, Правобережжі і в Південній Україні.

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Список літератури: 1. Аграрна історія України: Навч. посіб. для студ. і викл. с/г закладів освіти І–ІV рівнів акредитації / П.П. Панченко, В.П. Славоє, В.А. Шмарчук. – К.: Вид. центр «Просвіта», 1996. – 405 с. 2. Дубровський С.М. Столыпінська аграрна реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с. 3. Журнал заседаний съезда податных инспекторов Полтавской губернии за 1913 г. – Полтава: Тип. губерн. правления, 1913. – 146 с. 4. Закон о землеустройстве // Хуторянин Календарь. – Полтава: Т-во печатного дела, 1912. – С. 256-259. 5. Закон об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXX. – СПб., 1913. – С. 751-753. 6. Ефименко А. Исследование народной жизни. – Вып. 1: Обычное право. – М., 1884. – 224 с. 7. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 4. – К.: Наук. думка, 1978. – 531 с. 8. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837-1887. – Ч. 2: Печительство. Поземельное устройство. – СПб: Тип. В. Безобразова, 1888. – 207 с. 9. Клименко О.В. Систематизація права Лівобережної України у другій чверті ХІХ сторіччя: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / ІЗВР. – К.: 2004. – 19 с. 10. Коросташов О.М. Особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях (перша половина ХІХ століття): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / КНУ. – К., 2001. – 20 с. 11. Кофод А. Русское землеустройство. – СПб: Тип «Сельского вестника», 1914. – 176 с. 12. Лось Ф.Е. Столипінська реформа // Радянська енциклопедія історії України. – Т. 4. – Гол. ред. УРЕ, 1972. – 216 с. 13. Островский А.В. О характере указа 9 ноября 1906 года // Вопр. истории. – 1983. – № 11. – С. 170-172. 14. Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости в губерниях малороссийских: Полтавской, Черниговской и части Харьковской // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVI. – СПб.: 1866. – № 36663. 15. Положение о землеустройстве // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXXI – СПб., 1914. – С. 456-457. 16. Путро О.І. До питання про форми власності на землю українського козацтва // Укр. істор. журн. – 1992. – № 2. – С. 64-68. 17. Румтих А.А. Зависимость крестьян от общины и мира. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. – 126 с. 18. Рклицкий М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу. – Полтава: Т-во Печатного дела, 1917. – 76 с. 19. Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии. Общее положение о крестьянах (Особое приложение к т. IX Зак. о Сост., изд. 1902 г. и по продолжению 1906, 1908 и 1909 гг.). Изд. 8-е, знач. доп., испр. и перераб. – СПб., 1911. – 723 с. 20. Симонова М.С. Экономические итоги столыпинской аграрной политики в центрально-черноземных губерниях // Истор. зап. – Т. 63. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 32-81. 21. Симонова М.С. Отмена круговой поруки // Истор. зап. – Т. 83. – М.: Изд-во АН СССР, 1969. – С. 159 – 195. 22. Статистический временник Российской империи. – Изд. ЦСК МВД: Серия 2.– Вып. 1. – СПб., 1871. – 367 с. 23. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1901 год. – Полтава: Тип. А. Дохмана, 1901. – 207 с. 24. Украинский народ в его прошлом и настоящем. / Под ред. Ф.К. Волкова, М.С. Грушевского, М.М. Ковалевського и др. – Пг: Типо-Литограф. Месника и Римани, 1916. – 706 с. 25. Якименко М., Краснікова О., Селіхов Д. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906 – 1917 рр.: причини, зміст, наслідки // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 62-70.

Надійшла до редакції 22.09.2008 р.